

Ὁ ρόλος τοῦ διορθόδοξου καὶ διαχριστιανικοῦ διαλόγου στὴ σύγχρονη ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: τὸ παράδειγμα τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα Α΄

ΠΑΥΛΟΥ ΣΕΡΑΦΕΙΜ*

Σκοπὸς τοῦ ἄρθρου εἶναι νὰ φωτίσει τὸν πολύπλευρο ρόλο τοῦ διορθόδοξου, ἀλλὰ καὶ τοῦ διαχριστιανικοῦ διαλόγου στὴ σύγχρονη ἱστορία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μέσῳ τῆς ἐξέτασης τῶν πρωτοβουλιῶν πού ἀνέλαβε ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἀθηναγόρας Α΄ (1948-1972) στὴν κατεύθυνση αὐτή. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἀρχικὰ θὰ κάνουμε ἀναφορὰ στοὺς παράγοντες ἐκείνους πὺν συνετέλεσαν στὴν ἄνοδό του στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο. Στὴ συνέχεια θὰ ἐξετάσουμε τὶς μεταπτώσεις τοῦ ἐγγώριου καὶ διεθνοῦς πολιτικοῦ περιβάλλοντος κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πατριαρχίας του καὶ οἱ ὁποῖες ὀδήγησαν τὸν ἴδιο καὶ τὸ Πατριαρχεῖο σὲ μία δυσχερῆ θέση ἀπομόνωσης. Στὸ τέλος θὰ ἐπικεντρωθοῦμε στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ πρωτοβουλίες τοῦ φωτισμένου ἐκείνου Πατριάρχου συνεισέφεραν στὴν ἐπαναφορὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὸ ἐκκλησιαστικὸ καί, γιατί ὄχι, καὶ στὸ πολιτικὸ προσκῆνιο.

Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Βορείου καὶ Νοτίου Ἀμερικῆς Ἀθηναγόρας Σπύρου ἐξελέγη Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης τὴν 1η Νοεμβρίου 1948. Οὐσιαστικὰ ἐπρόκειτο γιὰ μία ἐκλογή μὲ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ, καθὼς ὁ ἱεράρχης ἀνῆλθε στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο, ἔπειτα ἀπὸ σειρά ζυμώσεων πὺν διήρκεσαν γιὰ τουλάχιστον μία διετία. Οἱ λόγοι πὺν ἐπέβαλαν τὴν ἐκλογή του ὀφείλονταν κυρίως στὸ διεθνὲς πολιτικὸ περιβάλλον τῆς ἐποχῆς¹.

---

* Ὁ Παῦλος Σεραφεῖμ εἶναι Διδάκτωρ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Α.Π.Θ.

1. Τὴν ἄνοδο τοῦ Ἀθηναγόρα στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο ἐξετάζουμε ἀναλυτικὰ στὴ διδακτορική μας διατριβὴ πὺν ὑποστηρίχθηκε στὸ τμῆμα Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ: ΠΑΥΛΟΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, *Ἡ ἐκλογή τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Ἀθηναγόρα στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο (1946-1948)*, (ἀδημοσίευτη διδακτορική διατριβὴ) Θεσσαλονίκη 2016.

Πριν από λίγο είχε λήξει ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο οποίος είχε οδηγήσει σε μία ριζική αναδιάρθρωση δυνάμεων σε παγκόσμια κλίμακα. Αναδείχθηκαν δύο μεγάλες δυνάμεις, οι ΗΠΑ και η ΕΣΣΔ, οι οποίες ανταγωνίστηκαν μεταξύ τους πολλαπλά. Με άλλα λόγια, ο Β΄ Π.Π. αποτέλεσε τη μήτρα της ακήρυχτης σύγκρουσης που τον ακολούθησε, δηλαδή του Ψυχρού Πολέμου. Στη σύγκρουση αυτή η μοίρα της περιοχής μας και ειδικότερα αυτή της Ελλάδας και της Τουρκίας, στην οποία άλλωστε έδρεύει το Οικουμενικό Πατριαρχείο, έλαχε στις ΗΠΑ, την ήγέτιδα χώρα του στρατοπέδου της Δύσης. Την ευθύνη αυτή οι ΗΠΑ την ανέλαβαν το 1947, ένα χρόνο πριν την έκλογή του Άθηναγόρα, με τη διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν². Στο πλαίσιο του ρόλου τους οι ΗΠΑ έθεσαν καινούργιες προτεραιότητες, στις οποίες κυρίαρχο ρόλο διαδραμάτισε μία θεωρία που επικράτησε τότε στην αμερικανική πολιτική σκέψη, η θεωρία της «Ανάσχεσης (Containment)»³. Αυτή πρόσβευε ότι οι ΗΠΑ θα έπρεπε να ανασχέσουν την επέκταση του κομμουνισμού παγκόσμια, μέσω της ανάληψης μίας σειράς κινήσεων σε διάφορες περιοχές του πλανήτη που βρίσκονταν υπό την απειλή της ΕΣΣΔ. Το ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ουσιαστικά η πολιτική της Ανάσχεσης προέβλεπε την ανατροπή της σοβιετικής επέκτασης όχι μόνο γεωγραφικά, σε διάφορες περιοχές του πλανήτη, αλλά και σε όλα τα επίπεδα, πολιτικό, οικονομικό, στρατιωτικό και εκκλησιαστικό. Ειδικά στο τελευταίο, αυτό σήμαινε ότι οι ΗΠΑ αποφάσισαν να αυξήσουν την επιρροή τους στο χώρο της Ορθοδοξίας, για να μην αφήσουν ζωτικό χώρο στο αντίπαλο δέος, την ΕΣΣΔ,

2. Για τη διακήρυξη του Δόγματος Τρούμαν και το τι αυτό προέβλεπε για την Ελλάδα και την Τουρκία βλ. ενδεικτικά τά: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΤΗΣ, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα 1945-1949*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 233-266. JOHN IATRIDES, «The Truman Doctrine the beginning of United States penetration in Greece», *U.S Foreign Policy towards Greece and Cyprus. The clash of principle and pragmatism*, επιμ. Th. Couloumbis - S. Hicks, Washington (1975), 11-19. Το κείμενο υπάρχει στο αφιέρωμα: *Η αμερικανική επέμβαση. Συμφωνίες 1947-1948. Δόγμα Τρούμαν, Έκτακτος Περιθάλπις, Σχέδιον Μάρσαλ, Έλληνικά Θέματα, 18, Αθήνα (1975), 1-48.*

3. Για τη θεωρία της Ανάσχεσης, της οποίας έμπνευστής υπήρξε ο Άμερικανός διπλωμάτης Κέναν (George F. Kennan), και το ρόλο της στον Ψυχρό Πόλεμο ενδεικτικά βλ. τά: JOHN LEWIS GADDIS, *Strategies of Containment. A critical appraisal of postwar american security policy*, New York 1982, JOHN LEWIS GADDIS, *The United States and the origins of the Cold war, 1941-1947*, New York 1972, BRUCE ROBELL KUNIHOLM, *The origins of the Cold War in the Near East. Great power conflict and diplomacy in Iran, Turkey and Greece*, Princeton, New Jersey 1980 και DANIEL YERGIN, *Shattered Peace. The origins of the Cold War and the National Security State*, Boston 1977.

νά κάνει αυτή κάτι αντίστοιχο. Έτσι, υιοθέτησαν δυναμική πολιτική παρεμβαίνοντας στην εκλογή του Οικουμενικού Πατριάρχη μέσω της διάνοιξης του δρόμου για τον Άθηναγόρα.

Ο Άθηναγόρας συγκέντρωνε πολλά πλεονεκτήματα υπέρ του. Το κυριότερο ήταν ότι από το 1930 διατελούσε Αρχιεπίσκοπος Βορείου και Νοτίου Αμερικής. Ήταν δηλαδή ένας άνθρωπος που γνώριζε την αμερικανική πραγματικότητα, καθώς και σημαντικές προσωπικότητες του αμερικανικού πολιτικού κατεστημένου. Είχε δε προσωπική φιλική σχέση με τον τότε Αμερικανό πρόεδρο Χάρυ Τρούμαν, ο οποίος διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο στην υιοθέτηση από τις ΗΠΑ της πολιτικής της Ανάσχεσης κατά την πρώιμη εκείνη φάση του Ψυχρού Πολέμου. Επιπλέον, φαίνεται πως ο Άθηναγόρας ήταν ένας άνθρωπος που αντιλαμβανόταν τη νέα πολιτική πραγματικότητα, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί μεταπολεμικά, σε αντίθεση με τον προκάτοχό του στον Οικουμενικό Θρόνο Πατριάρχη Μάξιμο Ε΄, ο οποίος δεν ενέπνεε στους Αμερικανούς ισχυρά αισθήματα εμπιστοσύνης, καθώς είχε κατηγορηθεί, αν και αδίκως, ότι είχε αισθήματα ανοχής προς την ΕΣΣΔ.

Επειδή εκείνη την περίοδο το ζητούμενο ήταν η ανάσχεση της αναπτυσσόμενης σοβιετικής θρησκευτικής πολιτικής στην περιοχή της Μέσης Ανατολής μέσω της ύπαρξης ενός ισχυρού Πατριάρχη στο Φανάρι και επειδή η φημολογία έναντιον του Πατριάρχη Μαξίμου Ε΄ είχε οδηγήσει στην αποδόμησή του, οι εξέλιξεις άνοιξαν τον δρόμο στην άνοδο του Άθηναγόρα στον Οικουμενικό Θρόνο.

Το σημαντικό στην περίπτωση του Άθηναγόρα είναι πως υπήρξε ταύτιση απόψεων μεταξύ όλων των πλευρών που επηρέαζαν ή ήταν δυνατόν να επηρεάσουν τη συγκεκριμένη πατριαρχική εκλογή. Στη συνάφεια αυτή η τουρκική και η ελληνική πλευρά θεωρούσαν ότι η εκλογή του Αρχιεπισκόπου Αμερικής θα συντελούσε στην ενίσχυση του ρόλου του Οικουμενικού Πατριαρχείου⁴. Την ίδια άποψη ακριβώς είχαν και η αμερικανική με τη βρετανική κυβέρνηση, οι οποίες εκτιμούσαν ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο αποτελούσε μία σημαντική παράμετρο στους υπολογισμούς τους στο πλαίσιο του ψυχροπολεμικού περιβάλλοντος μετά τον Β΄ Π.Π. και συνέκλιναν στο πρόσωπο του Άθηναγόρα ως

4. Βλ. χαρακτηριστικά το έγγραφο από τα αρχεία του Στέιτ Ντιπάρτμεντ: N.A.D.S., C.G.R., 1943-1963, 840.4, αμερικανική πρεσβεία Αθήνας, αντίγραφο έκθεσης αμερικανικής πρεσβείας Άγκυρας προς το αμερικανικό ύπουργείο Έξωτερικών, 20 Ιανουαρίου 1947.

καταλληλότερου νά αναδειχθεί στὸν Οἰκουμενικὸ Θρόνο⁵. Τελικά, ἔπειτα ἀπὸ μία σειρὰ ζυμώσεων, ὁ Πατριάρχης Μάξιμος Ε΄ παραιτήθηκε στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1948 καὶ ὁ Ἀθηναγόρας ἐξελέγη στὴ θέση του τὴν 1η Νοεμβρίου 1948.

Ἡ εἶδηση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα προκάλεσε αἰσθήματα χαρᾶς καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ἀλλὰ καὶ προσδοκίες. Ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀκόμη καὶ ὁ Ἀμερικανὸς πρόεδρος Τρούμαν ἀνέφερε σὲ συγχαρητήρια ἐπιστολή του πρὸς τὸ νέο προκαθήμενο τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅτι ἡ ἐκλογή του κατὰ τὴν ταραγμένη ἐκείνη πολιτικὰ περίοδο ἐξυπηρετοῦσε τὸ σκοπὸ τῆς εἰρήνης⁶. Ἄν καὶ ἀναμφισβήτητα τὰ λόγια αὐτὰ γράφτηκαν στὸ πλαίσιο τῆς ἀβροφροσύνης ἐνὸς συγχαρητηρίου γράμματος καὶ τοῦ σχετικοῦ ρητορικοῦ σχήματος πού τὸ συνοδεύει, ἐντούτοις ἀντανακλοῦν ἀκριβῶς τὸ πνεῦμα καὶ τὶς προσδοκίες τῆς προεδρίας Τρούμαν ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὑπὸ τὴν καθοδήγησή τοῦ νέου Πατριάρχου.

Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ νέου Πατριάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν πρωτοφανής. Πλήθος κόσμου τὸν ὑποδέχθηκε στὸ ἀεροδρόμιο. Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ἦταν ὅτι τὸ συγκεντρωμένο πλήθος δὲν ἀποτελεῖτο μόνο ἀπὸ μέλη τῆς ρωμαϊκῆς κοινότητας τῆς Πόλης, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλοὺς ἄλλους ἀνθρώπους διαφόρων ἐθνοτήτων καὶ θρησκευμάτων. Ἡ εὐνοϊκὴ ἀντιμετώπιση τοῦ Ἀθηναγόρα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυβέρνησις εἶχε δημιουργήσει προσδοκίες σὲ ὅλες τὶς μειονότητες στὴν Τουρκία γιὰ βελτίωση τῆς θέσης τους στὸ πλαίσιο τοῦ τουρκικοῦ κράτους⁷. Παράλληλα, ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ Πατριάρχου ἀπὸ τὸ ἐπίσημο τουρκικὸ κράτος ἦταν θερμὴ. Μετὰ τὴν ἐνθρόνισή του ὁ Ἀθηναγόρας μετέβη στὴν Ἄγκυρα, ὅπου συναντήθηκε μὲ τὸν Τοῦρκο πρόεδρο Ἰσμέτ Ἰνονοῦ. Τὸ ἐνδιαφέρον στοιχεῖο πού προέκυψε ἀπὸ αὐτὴν τὴ συνάντησις ἦταν πρῶτον, ἡ ὁμολογία τοῦ Ἰνονοῦ, ὅτι ὁ στενὸς σύνδεσμος τοῦ Ἀθηναγόρα μὲ τὸν Ἀμερικανὸ

5. Πβλ. τὰ Ν.Α.Δ.Σ., C.G.R, 1943-1963, 840.4, ἀμερικανικὴ πρεσβεία Ἀθήνας, ἀμερικανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πρὸς ἀμερικανικὴ πρεσβεία Ἀθήνας, 24 Μαΐου 1947, καθὼς καὶ τὸ συνημμένο βρετανικὸ ὑπόμνημα μὲ ἡμερομηνία 23 Μαΐου 1947 στὸ Ν.Α.Δ.Σ., C.G.R, 1943-1963, 840.4, ἀμερικανικὴ πρεσβεία Ἀθήνας, ἀμερικανικὸ ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν πρὸς ἀμερικανικὴ πρεσβεία Ἀθήνας, 24 Μαΐου 1947.

6. Βλ. τὸ ἔγγραφο ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἀμερικανοῦ προέδρου: Ν.Α.Η.Τ.Λ., ΡΡF 47, Τρούμαν (Truman) πρὸς Ἀθηναγόρα, 23 Νοεμβρίου 1948.

7. ΓΕΩΡΓΙΟΣ - ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΜΑΛΟΣ, *Τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν περίοδο 1918-1972. Διεθνῆς πολιτικὴ καὶ οἰκουμενικὸς προσανατολισμὸς*, Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 2011, σ. 276.

πρόεδρο είχε συντελέσει στο να συναινέσει πρόθυμα ο ίδιος στην έκλογή του, και δεύτερον, η προσωπική δέσμευσή του ότι μαζί με την τουρκική κυβέρνηση θα προσέφεραν στο νέο προκαθήμενο του Οικουμενικού Πατριαρχείου κάθε δυνατή βοήθεια κατά την άσκηση των καθηκόντων του⁸. Ήταν προφανές ότι ο Άθηναγόρας ξεκινούσε την πορεία του στον Οικουμενικό Θρόνο με τους καλύτερους οίονους.

Πραγματικά, η πατριαρχία του Άθηναγόρα κατά τα πρώτα χρόνια της εξέλιχθηκε όμαλά και ο ίδιος μπόρεσε απερίσπαστος να αφιερωθεί στην αντιμετώπιση των αναγκών του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Όρθοδοξίας γενικότερα. Από όσα έχουν αναφερθεί μέχρι τώρα θα περίμενε κάποιος ότι η πατριαρχία του Άθηναγόρα θα ήταν μέχρι το τέλος της ανέφελη ή τουλάχιστον θα κρατούσε κάποια από τη λάμψη και τη δυναμική της αρχής της. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβη. Αντίθετα, η σχετικά ανέφελη περίοδος κράτησε μόνο έφτα χρόνια. Γενικά, η πατριαρχία του πέρασε διαστήματα μεγάλων δυσκολιών και ο ίδιος δοκιμάστηκε σκληρά⁹.

Η χρονιά όρόσημο που σηματοδότησε την άρνητική καμπή για την πατριαρχία του Άθηναγόρα ήταν το έτος 1955, και ειδικότερα ο Σεπτέμβριος εκείνου του έτους. Τότε τα πράγματα εξελίχθηκαν πολύ άσχημα τόσο γενικά για τους Έλληνες της Πόλης όσο και ειδικά για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τη νύχτα της 6ης Σεπτεμβρίου τουρκικός όχλος προκάλεσε βίαια επεισόδια και λεηλασίες έναντι των περιουσιών Ελλήνων όμογενών της Πόλης, αλλά και άλλων μη μουσουλμανικών μειονοτήτων. Επίσημως τα επεισόδια αυτά ήταν αυθόρμητη αντίδραση του πλήθους στο άκουσμα της είδησης ότι σημειώθηκε βομβιστική επίθεση την προηγούμενη νύχτα στο σπίτι που γεννήθηκε ο Κεμάλ Άτατούρκ στη Θεσσαλονίκη. Ουσιαστικά όμως τα επεισόδια αυτά ήταν προ-σχεδιασμένα από την τουρκική πλευρά. Δεν πρόκειτο για καμία αυθόρμητη αντίδραση τουρκικού πλήθους, αλλά μάλλον πρόκειτο περί ενός πογκρόμ έναντι των Ελλήνων της Πόλης. Όπως αργότερα αποδείχθηκε, υπήρξε στρατολόγηση και μεταφορά όχλου από άλλες περιοχές της Τουρκίας προς την Κων-

8. N.A.H.T.L., PPF 47, Ίνονου προς Τρούμαν, 17 Φεβρουαρίου 1949.

9. Ο Χρυσόστομος Κωνσταντινίδης, μητροπολίτης Έφέσου, ενώ χαρακτηρίζει την πατριαρχία του Άθηναγόρα ως «μεγαλειώδη», ταυτόχρονα αναφέρει ότι ο Άθηναγόρας «έγινε στο τέλος persona non grata και γνώρισε όχι λίγες ταλαιπωρίες»: ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ (Μητροπολίτης Έφέσου), *Οικουμενικό Πατριαρχείο και Οικουμενικοί Πατριάρχαι από το 1923 έως σήμερα*, Κατερίνη 1995, σ. 25-26.

σταντινούπολη και σχέδιο δράσης του. Έπιπλέον, η επίθεση στο σπίτι του Κεμάλ στη Θεσσαλονίκη αποδείχθηκε ότι ήταν μία προβοκάτσια. Το αποτέλεσμα των Σεπτεμβριανών, όπως είναι γνωστά στη βιβλιογραφία τα επεισόδια εκείνα, ήταν να καταστραφούν χιλιάδες οικίες, καταστήματα και γενικά περιουσίες Έλλήνων της Πόλης. Υπήρξαν δὲ και ανθρώπινα θύματα ανάμεσα στη μειονότητα¹⁰.

Τὰ Σεπτεμβριανὰ γιὰ τὸν Πατριάρχη Ἀθηναγόρα ἀποτέλεσαν ἓνα σόκ. Ὁ ἴδιος προσωπικὰ δὲν πίστευε ὅτι ἡ τουρκικὴ ἡγεσία, μὲ τὴν ὁποία μέχρι τότε εἶχε μία ἁρμονικὴ συνεργασία καὶ σὲ τελικὴ ἀνάλυση τοὺς συνέδεε τὸ ἀμοιβαῖο συμφέρον, θὰ ἔκανε κάτι τέτοιο. Ἐνδόμυχα ἴσως νὰ φοβόταν γιὰ τὴ μειονότητα καὶ γι' αὐτὸ ἦταν πολὺ προσεκτικὸς στὶς σχέσεις του μὲ τὶς τουρκικὲς ἀρχές¹¹. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἔγινε ξεπερνοῦσε ὀτιδήποτε μοροῦσε νὰ φανταστεῖ. Μετὰ τὴν καταστροφὴ περπατοῦσε ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια ἔχοντας ἓνα ἀπορημένο βλέμμα προσπαθώντας νὰ συνειδητοποιήσει τί εἶχε γίνει. Σὲ κάθε περίπτωση τὰ Σεπτεμβριανὰ ἀποτέλεσαν τὴ μεγαλύτερη ἀπογοήτευση ποὺ αἰσθάνθηκε στὴ ζωὴ του ὁ Ἀθηναγόρας¹², καθὼς συνειδητοποίησε ὅτι κατέρρευσαν τὰ ὅποια ὄνειρα εἶχε ὁ ἴδιος γιὰ τὴν ἑλληνοτουρκικὴ φιλία, ἢ τουλάχιστον τὴ δυνατότητα Ἑλλήνων καὶ Τούρκων νὰ συμβιώνουν ἁρμονικά¹³.

Ἐὰν θέλαμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τοὺς λόγους γι' αὐτὴν τὴν ἀρνητικὴ ἐξέλιξη, θὰ λέγαμε ὅτι ἦταν διάφοροι. Ἐνας ἰδιαίτερα σημαντικὸς ἦταν τὸ Κυπριακὸ

10. Γιὰ ἀναλυτικότερες πληροφορίες γιὰ τὰ Σεπτεμβριανὰ βλ. ALEXIS ALEXANDRIS, *The Greek minority of Istanbul and Greek-Turkish relations, 1918-1974*, Athens 1992, σ. 256-266. ΝΕΟΚΛΗΣ ΣΑΡΡΗΣ, *Ἡ ἄλλη πλευρά. Διπλωματικὴ χρονογραφία τοῦ διαμελισμοῦ τῆς Κύπρου μὲ βάση τὶς τουρκικὲς πηγές*, τ. 2, Ἀθήνα, 1982, σ. 61-273. Ὁ Βερέμης τὴν ἔκρηξη στοὺς σπῆτι τοῦ Κεμάλ τὴν χαρακτηρίζει «κατασκευασμένη βομβιστικὴ ἐνέργεια»: ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ, *Ἱστορία τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων, 1453-2005*, Ἀθήνα 2013^ο, σ. 148. Ἐπίσης βλ. καὶ τὰ ὅσα ἔγραφε ἢ ἐφημερίδα Τὸ Βῆμα, Τετάρτη 7 Σεπτεμβρίου 1955, Πέμπτη 8 Σεπτεμβρίου 1955, Σάββατο 10 Σεπτεμβρίου 1955 καὶ Τρίτη 13 Σεπτεμβρίου 1955.

11. ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΑΜΑΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ τελευταία ἀναλαμπή. Ἡ Κωνσταντινοπολίτικη Ρωμηοσύνη σὰ 1948-1955*, Ἀθήνα 1996, σ. 27 -28. ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη: Ἀθηναγόρας Α΄. Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης (βραβεῖον Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Μελέτη γιὰ τὴν προσωπικότητα καὶ τὴ δράση του*, Ἀθήνα 1988, σ. 98-99.

12. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη*, σ. 104.

13. Ὁ Ἀλεξανδρῆς ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀθηναγόρας πίστευε εἰλικρινὰ στοὺς δόγμα τῆς ἑλληνοτουρκικῆς προσέγγισης τῶν Βενιζέλου καὶ Ἀτατούρκ. Θεωροῦσε δὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὡς ἓνα προπύργιο αὐτῆς τῆς προσέγγισης, ἐνῶ πίστευε ὅτι στοὺς μεταπολεμικὸ διπολικὸ σύστημα ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἐπιβίωση τῶν δύο χωρῶν ἦταν ἡ συνεργασία Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας: ALEXANDRIS, *The Greek minority*, σ. 252.

Ζήτημα και ό ένοπλος άγώνας τών Κυπρίων πού είχε ξεσπάσει τήν 1η Άπριλί- ου του 1955 κατά τής βρετανικής κατοχής και ύπέρ τής ένωσης τής Μεγαλονή- σου με τήν Έλλάδα. Τό Κυπριακό έπηρέασε τις έλληνοτουρκικές σχέσεις¹⁴ και θα λέγαμε ότι ήταν μία αίτια πού ή τουρκική πλευρά ξεσπασε πάνω στην έλλη- νική μειονότητα τής Πόλης. Ένας άλλος έξίσου σημαντικός λόγος ήταν ή άλλαγή τής διεθνούς πολιτικής κατάστασης εκείνης τής έποχής πού ήταν πολύ διαφορετική από όταν ό Άθηνάγóρας είχε ανέλθει στον Οίκουμηνικό Θρόνο· εξέλιπαν οί λόγοι εκείνοι πού είχαν έπιβάλει τήν άνάρρησή του σ' αυτόν. Συ- γκεκριμένα, ό στρατηγικός ρόλος τής Τουρκίας είχε άναβαθμιστεί. Ένώ μετά τόν Β' Π.Π. ή Τουρκία άγωνιούσε νά συμπεριληφθεί στη χορεία τών δυτικών δυνάμεων, τόσο για λόγους πού άφορούσαν στην άμφιλεγόμενη στάση τής κατά τήν παγκόσμια σύρραξη¹⁵, όσο και για λόγους άσφαλείας τής ίδιας, πού είχαν νά κάνουν με τούς φόβους της πρòς τήν ΕΣΣΔ¹⁶, μέχρι τό 1955 τά πράγ- ματα είχαν αλλάξει. Τό 1952 είχε γίνει μέλος του ΝΑΤΟ, συμμετείχε στον πό- λεμο τής Κορέας στο πλευρό τών Άμερικανών (1950-1953), υπέγραψε στις 9 Αυγούστου 1954 μαζί με τήν Έλλάδα και τή Γιουγκοσλαβία του Τίτο τή «Συν- θήκη Συμμαχίας Πολιτικής Συνεργασίας και Άμοιβαίας Βοήθειας» στο Μπλέντ τής Γιουγκοσλαβίας και, μετά από παρότρυνση τής Δύσης, συνέσφιξε τις σχέσεις της με τις χώρες του Τρίτου Κόσμου συμμετέχοντας στη διάσκεψη τών άφρικανοασιατικών χωρών στο Μπαντούγκ (Bandung Conference) τής Ίν- δονησίας. Όλα αυτά συνετέλεσαν, ώστε ή Τουρκία νά άποκτήσει τήν πεποίθη- ση ότι ό συντονισμός της με τό στρατόπεδο τής Δύσης τήν έκανε ισότιμο στρα- τηγικό έταίρο της¹⁷.

Ή άίσθηση αυτή τής ισχύος πού είχε ή Τουρκία για τόν έαυτό της συνετέλε- σε, ώστε νά μεταβληθεί ή συμπεριφορά της άπέναντι στην έλληνική μειονότητα

14. JOHN O. IATRIDES, «Greece in the Cold War and beyond», *The Journal of the Hellenic Diaspora*, 19/2 (1993), 11-30.

15. Για τή στάση πού κράτησε ή Τουρκία κατά τό Β Π.Π. βλ. ένδεικτικά τό FRANK ΓΟΥΕ- ΜΠΕΡ, *Ό έπιτήδειος Ουδέτερος. Ή τουρκική πολιτική κατά τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο*, Άθήνα 1993⁶.

16. Για τούς φόβους τής Τουρκίας έναντι τής ΕΣΣΔ, πού είχαν νά κάνουν κυρίως με τις σο- βιετικές βλέψεις στα Στενά βλ. ένδεικτικά τά FERENC VALI, *The Turkish Straits and NATO*, Stanford (California) 1972, σ. 58-81 και MUSTAFA AYDIN, *Turkish foreign policy. Framework and analysis*, Sam Papers 1/2004, Ankara 2004, σ. 49-52.

17. Για τόν προσανατολισμό τής τουρκικής πολιτικής αυτήν τήν περίοδο βλ. τό Aydin, *Turkish Foreign policy*, σ. 56 -60.

καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Εἰδικὰ ἀπέναντι στὸν Οἰκουμενικὸ Πατριαρχὴ παρατηρήθηκε μία κλιμακούμενη ἀλλαγὴ τῆς στάσης της. Συγκεκριμένα, ὁ τουρκικὸς τύπος, προφανῶς ὑπὸ τὴν ἀνοχὴ τῆς τουρκικῆς κυβέρνησης, ἀπὸ τὸ 1954 φιλοξενοῦσε συχνὰ ἄρθρα ποὺ ἔκαναν λόγο γιὰ τὴν ἀνάγκη ἔξωσης τοῦ Πατριαρχείου ἀπὸ τὴν Τουρκία, ἐνῶ καὶ ὁ Τοῦρκος πρωθυπουργὸς Μεντερές (Adnan Menderes) ἀδιαφόρησε στὶς διαμαρτυρίες τοῦ Πατριαρχὴ γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ προκλήθηκαν σὲ ὀρθόδοξους ναοὺς καὶ κοιμητήρια κατὰ τὰ Σεπτεμβριανά¹⁸.

Ταυτόχρονα ὁμως εἶχαν συμβεῖ καὶ κάποια γεγονότα ποὺ δὲν εὐνόησαν τὸν Ἀθηναγόρα. Τὸ πρῶτο ἦταν ὅτι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1953 εἶχε λήξει ἡ θητεία τοῦ προέδρου Τρούμαν καὶ ἔτσι ὁ Πατριαρχὴς εἶχε χάσει ἓναν φίλο, ὁ ὁποῖος στὸ πλαίσιο τῆς θρησκευτικῆς του πολιτικῆς εἶχε συμπεριλάβει τὴ χρησιμοποίησι τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στὴν ἀνάσχεσι (Containment) τῆς ΕΣΣΔ. Εἶναι δὲ ἀμφίβολο ἂν οἱ διάδοχοι τοῦ Τρούμαν συμμερίζονταν πλήρως τὶς ιδέες τοῦ προκατόχου τους πάνω στὸ συγκεκριμένο ζήτημα. Ἄλλωστε, σχεδὸν ταυτόχρονα, εἶχε συμβεῖ καὶ τὸ δεύτερο στοιχεῖο ποὺ ἔμμεσα ὑπονόμευσε, θὰ τολμούσαμε νὰ ποῦμε, τὸν Ἀθηναγόρα. Αὐτὸ δὲν ἦταν ἄλλο ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ σοβιετικοῦ ἡγέτη Στάλιν (5 Μαρτίου 1953). Μόλις τρεῖς μῆνες μετὰ ἡ ΕΣΣΔ ἐλάττωσε τὴν πίεσι ποὺ ἀσκοῦσε πάνω στὴν Τουρκία, καθὼς ἀποκήρυξε ὅποιες ἐδαφικὲς διεκδικήσεις εἶχε ἀπὸ αὐτήν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπαίτησή της γιὰ ἔλεγχο τῶν Στενῶν¹⁹. Ἦταν προφανὲς ὅτι πλέον ὁ Ψυχρὸς Πόλεμος εἶχε περάσει σὲ μία φάσι ὑφεσις, ἡ ὁποία ὁμως εἶχε ἐπιτρέψει τὴν ἀνάδυσι στὴν ἐπιφάνεια τῶν παλιῶν ἐπιδιώξεων τῶν Τούρκων, ἀλλὰ καὶ τὴ γέννησι νέων παθῶν. Τραγικὴ κατὰληξι ὄλων αὐτῶν ἦταν τὰ Σεπτεμβριανά καὶ ἡ ἀπομόνωσι τοῦ Ἀθηναγόρα.

Ὡστόσο, ὁ Πατριαρχὴς Ἀθηναγόρας ἦταν μία χαρισματικὴ προσωπικότητα. Βγήκε ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσι στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει λόγω τῶν ἱστορικῶν ἐξελίξεων ἐφαρμόζοντας ἐξωστρεφῆ πολιτικὴ. Συγκεκριμένα, ἀποφάσισε τὴν προσέγγισι μὲ τοὺς Ὁρθοδόξους, τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς καὶ τοὺς Προτεστάντες. Ἐπιγραμματικά, θὰ λέγαμε, ὅτι μετὰ τὸ 1955 καὶ μέχρι τὸ θάνατό του

18. Ἡ καμπάνια τοῦ τουρκικοῦ τύπου κατὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου διήρκεσε κατὰ τὰ ἔτη 1954 -1959. Ὡς πρὸς τὸν Μεντερές ἀναφέρεται ὅτι ὁ Ἀθηναγόρας ἀπέστειλε μία ἐπιστολὴ διαμαρτυρούμενος στὸν Τοῦρκο πρωθυπουργὸ καὶ αὐτὸς δὲν ἀπάντησε κἂν ἀναδεικνύοντας ἔτσι τὴ ριζικὴ ἀλλαγὴ τῶν σχέσεων τουρκικῆς κυβέρνησι καὶ Ἀθηναγόρα: ALEXANDRIS, *The Greek minority*, σ. 268-269.

19. AYDIN, *Turkish Foreign Policy*, σ. 57.

τό 1972 έθεσε στό επίκεντρο τής πολιτικῆς του τήν προώθηση τοῦ διορθόδοξου καί διαχριστιανικοῦ διαλόγου. Ἐπρόκειτο γιά μία πολιτική μεγαλεπήβολων στόχων, καθὼς μέ αὐτή σκόπευε νά ἀνατρέψει μία παγιωμένη γιά πάρα πολύ μεγάλη περίοδο ἐκκλησιαστική πραγματικότητα.

Ἡ ἀρχή ἔγινε τό 1959 μέ τήν επίσκεψη τοῦ Ἀθηναγόρα στό Ὁρθόδοξα Πατριαρχεῖα τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας καί τῶν Ἱεροσολύμων καί τή μονή τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης στό Σινά. Ἐπιπλέον, ὁ Ἀθηναγόρας διοργάνωσε τρεῖς Πανορθόδοξες Διασκέψεις στή Ρόδο (1961,1963,1964) καί δύο στό Σαμπεζῦ τῆς Γενεύης στήν Ἑλβετία (1968 καί 1971)²⁰. Στόχος τῶν διασκέψεων αὐτῶν ἦταν ἡ σύσφιξη τῶν σχέσεων καί ἡ ἐνότητα μεταξὺ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἡ προσωπικότητα τοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρα συνετέλεσε σέ μεγάλο βαθμό στήν ἐπιτυχία αὐτῶν τῶν διασκέψεων. Ἄλλωστε, καί μόνο τό γεγονός ὅτι ὁργανώθηκε πανορθόδοξη διάσκεψη μετά ἀπό σχεδόν 11 αἰῶνες ἀποτελοῦσε ἀπτή ἀπόδειξη τῶν ἱκανοτήτων τοῦ Πατριάρχου. Περαιτέρω ὁμως τό γεγονός ὅτι στήν διοργάνωση αὐτῶν τῶν διασκέψεων ὁ Ἀθηναγόρας ἀπέσπασε τή συγκατάθεση καί συμμετοχή τοῦ Πατριαρχείου Μόσχας, τό ὁποῖο ἐπιθυμοῦσε νά ἀναβαθμίσει τό ρόλο του σέ βάρος οὐσιαστικά τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ἀπέτελεσε ἀκόμη μεγαλύτερη ἀπόδειξη τῆς ἐπιτυχοῦς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς τοῦ Ἀθηναγόρα²¹.

Ἰδιαίτερα σημαντικά ἦταν καί τὰ ἀνοίγματα τοῦ Ἀθηναγόρα πρὸς τοὺς Ρωμαιοκαθολικούς. Συναντήθηκε μέ τὸν Πάπα Παῦλο Στ' τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1964 στό Ἱεροσόλυμα. Ἡ συνάντηση αὐτή, ἂν καί σχεδιάστηκε μέ στενότητα χρόνου, ἦταν ἐποικοδομητική²². Μετά ἀπὸ αὐτὴν οἱ σχέσεις τῶν δύο Ἐκκλησιῶν βελτιώθηκαν σημαντικά. Στις 7 Δεκεμβρίου 1965 πραγματοποιήθηκε ἡ ἄρση τοῦ Ἀναθέματος τοῦ 1054. Τὸ γεγονός αὐτὸ σήμανε τυπικά τὸ τέλος στοῦ μακροῦ παρελθόν ἐντάσεων μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν. Τὸ ἔτος 1967 πραγμα-

20. Γιά τὶς διόρθοξο διάλογο καί εἰδικότερα τὶς πανορθόδοξες διασκέψεις πού διοργάνωσε ὁ Ἀθηναγόρας βλ. ἐνδεικτικά τὸ ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξω ἀπὸ τὰ τείχη*, σ. 153-156.

21. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΣΑΚΩΝΑΣ, *Ἀθηναγόρας, ὁ οἰκουμενικὸς τῶν νέων ἰδεῶν*, Ἀθήναι 1976, σ. 82.

22. Γιά τὸ πῶς σχεδιάστηκε ἡ συνάντηση τῶν δύο προκαθημένων, τὶς συζητήσεις πού προηγήθηκαν, τὸ πρόγραμμά της, καθὼς καί τὰ ὅσα εἶπαν οἱ δύο ἐκκλησιαστικοὶ ἡγέτες μεταξὺ τους βλ. τὴν ὑπ' ἀριθμ. 107 ἔκδοση τοῦ Πατριαρχικοῦ Τυπογραφείου: Ἡ ἐν Ἱεροσολύμοις συνάντησις τῆς Α. Θ. Παναγιόττου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἀθηναγόρου τοῦ Α' μετὰ τῆς Α. Ἀγιότητος τοῦ Πάπα Ρώμης Παύλου τοῦ ΣΤ' (5 καί 6 Ἰανουαρίου), Κωνσταντινούπολη 1964.

τοποιήθηκε άμοιβαία ανταλλαγή επισκέψεων στο Φανάρι και στη Ρώμη τῶν δύο προκαθημένων. Γενικά, ἡ προσέγγιση τοῦ Ἀθηναγόρα μετὴν Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποτέλεσε τὴν ἀφετηρία γιὰ διάλογο μεταξὺ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ Βατικανοῦ²³, ὥστε νὰ ἐπιλυθοῦν, ἢ τουλάχιστον νὰ γίνῃ προσπάθεια νὰ ἐπιλυθοῦν μία σειρά ἀπὸ ζητήματα, ὅπως παραδείγματος χάρις τὸ ἀλάθητο καὶ τὸ πρωτεῖο τοῦ Πάπα, ἢ Οὐνία ἢ ὀτιδήποτε ἄλλο δηλητηρίαζε τὶς σχέσεις τους.

Στὴν προσπάθεια τοῦ Ἀθηναγόρα νὰ βγεῖ ἀπὸ τὸ ἀδιέξοδο τὸ ὁποῖο τὸν ὀδήγησαν οἱ διακυμάνσεις τῆς διεθνοῦς πολιτικῆς, στὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1950, πολὺ σημαντικὲς ἦταν καὶ οἱ ἐπαφές του μετὸν προτεσταντικὸ κόσμο. Τὸ 1967 ἐπισκέφθηκε τὸ Λονδίνο καὶ συναντήθηκε μετὸν Ἀρχιεπίσκοπο τοῦ Καντέρμπουρι ἐγκαινιάζοντας ἔτσι μία σειρά ἐπαφῶν καὶ ανταλλαγῆς ἐπισκέψεων μεταξὺ τῆς Ὁρθόδοξης καὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ταυτόχρονα, ὁ Ἀθηναγόρας καλλιέργησε τὶς σχέσεις τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου μετὸ ΠΣΕ. Ἔτσι, μετέβη στὴ Γενεύη, ὅπου καὶ ἐπισκέφθηκε τὴν ἔδρα τοῦ Συμβουλίου, ἐνῶ ἐπὶ τῆς πατριαρχίας του τὸ Φανάρι συμμετεῖχε στὶς γενικὲς συνελεύσεις τοῦ ΠΣΕ στὸ Ἐβαστον (Β΄ 1954), Νέο Δελχί (Γ΄ 1961) καὶ Οὐψάλα (Δ΄ 1968)²⁴.

Ἀναμφισβήτητα ὅλες αὐτὲς οἱ ἐμπνεύσεις καὶ οἱ πρωτοβουλίες πού ἀνέλαβε ὁ Ἀθηναγόρας, εἶναι ἀπόδειξη τοῦ δυναμισμοῦ του. Ἐνδεχομένως, λόγω τοῦ χαρακτῆρα του ὁ Ἀθηναγόρας δὲν ἔκανε κάτι τὸ ὁποῖο δὲν πίστευε ἢ, με ἄλλα λόγια, πιθανὸν νὰ ἔκανε τὶς ἴδιες κινήσεις, ἀκόμη καὶ ἐὰν δὲν μεσολαβοῦσαν τὰ τραγικὰ γεγονότα τοῦ 1955, καθὼς ἡ ἐξέταση τοῦ βίου του ἀποδεικνύει ὅτι διακατεχόταν ἀπὸ εἰλικρινῆ αἰσθήματα καταλλαγῆς καὶ συνεννόησης μετὸς ἀδελφούς του, ὁμοδόξους καὶ ἀλλοδόξους. Ἡ χρονικὴ συνάφεια ὅμως στὴν ὁποία ἔγιναν οἱ ἐνέργειες αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τὶς ἐντάξουμε στὴν προσπάθεια τοῦ Ἀθηναγόρα νὰ βγεῖ ἀπὸ τὴ δυσμενῆ θέση στὴν ὁποία εἶχε περιέλθει. Θεωροῦμε ὅτι ἡ ἐνταξὴ αὐτὴ δὲν ἀφαιρεῖ κάτι ἀπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν

23. Γενικά, στοιχεῖα γιὰ τὶς ἐπαφές καὶ σχέσεις Βατικανοῦ καὶ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Ἀθηναγόρα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀντλήσει ἀπὸ τὸν εἰδικὸ τόμο πού ἐξέδωσαν ἀπὸ κοινού οἱ δύο Ἐκκλησίες καὶ περιέχει τὰ γράμματα, μηνύματα καὶ τηλεγραφήματα πού ἀνταλλάχθηκαν μεταξὺ Ρώμης καὶ Κωνσταντινούπολης: *Τόμος Ἀγάπης, Βατικανό - Φανάρι (1958-1970)*, Ρώμη - Κωνσταντινούπολη 1971.

24. Γιὰ τὶς σχέσεις τοῦ Ἀθηναγόρα μετὸν προτεσταντικὸ κόσμο βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἐξω ἀπὸ τὰ τεῖχη*, σ. 199-209.

στοχεύσεων του Ἀθηνάγορα. Σὲ κάθε ὅμως περίπτωση οἱ κινήσεις αὐτὲς ἦταν ἀποτελεσματικές. Συνετέλεσαν ὥστε τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο νὰ σταθεῖ στὸ ὕψος τοῦ ἱστορικοῦ του κύρους καὶ ρόλου καὶ νὰ τεθεῖ στὸ κέντρο τῶν διαχριστιανικῶν ἐξελίξεων. Ταυτόχρονα ὅμως ἡ ἐξέταση αὐτῶν τῶν πρωτοβουλιῶν τοῦ Ἀθηνάγορα ἐπιβεβαιώνει ὅτι ὁ διάλογος (διορθόδοξος καὶ διαχριστιανικός) ἔχει ἀξία ὄχι μόνο γιὰ τὴν Ὁρθοδοξία, ἀλλὰ γιὰ τὴ Χριστιανοσύνη γενικά.